

דיוקנאות רבנים בבית החרדי בישראל כאיקונות של זהות: פרק באנתרופולוגיה של תרבות חומרית

נסים ליאון

א. מבוא

'תרבות חומרית' משמעה החפצים שבהם משתמשים בני אדם לצורכיהם היומיומיים. ניסיון המחקר האנתרופולוגי יכול ללמד על המשמעות הנוגעת למילת הסמך 'תרבות'. התרבות החומרית, אומרים האנתרופולוגים, היא מקור לפרשנות, להסמלה ולתקשורת בין בני אדם. עולם החפצים של בני האדם, הם טוענים, הוא חלק בלתי נפרד מהדרך שהם תופסים את המציאות הפיזית והחברתית הסובבת אותם, שהם בונים את קשריהם החברתיים ומפרשים אותם, שהם מעריכים את המציאות ואומדים את תוצאותיה בצורה סמלית ושהם ממקמים עצמם בחברה.¹

יש שתי גישות בולטות לפרשנות על מקומה של התרבות החומרית בחברה. גישה אחת נוטה להדגיש את ההיבטים הסמליים המיוחסים לחפצים עצמם ולשימושיהם. כזה הוא מחקר הקלאסי של מרסל מוס על המתנה.² מרסל מוס ראה במתנה מקור ליחסי חליפין מורכבים שסביבם נבנה החוזה החברתי, וכך עולם שלם של מנהגים ותקשורת בין-קבוצתית. לפי גישתו התרבות החומרית נוטלת מקום בבנייה של קונסנזוס או לכל הפחות נוטלת חלק בקביעת גבולות החברה.³ גישה אחרת נוטה להדגיש את ההיבטים הפוליטיים של תרומתה

1 להיבט התיאורטי בנוגע לתרבות חומרית וסגנון ראו, Tamar El-or, 'The Soul of the Biblical Sandal: On Anthropology and Style', *American Anthropologist*, Vol. 114, No. 3 (September 2012), pp. 433-445

2 מרסל מוס, *מסה על המתנה: צורתו וסיבתו של החליפין בחברות ארכאיות*, תל-אביב 2005, עמ' 113-120.

3 Ilana Silber, 'The Gift-Relationship in an era of "Loose" Solidarities', in: Eliezer Ben-Rafael (ed), *Identity, Culture and Globalization*, Leiden 2001, pp. 115-132

של התרבות החומרית לעיצוב יחסי הכוח בחברה. כזו, לדוגמה, היא עבודתו של מישל דה-הסארטו, המבקש לראות בשימוש בחפצים גם מקור אפשרי לחתירה של האינדיבידואל תחת הסדריה של החברה.⁴ במאמר זה אני מבקש להתמקד בגישה הראשונה באמצעות הצעה לפרשנות לאחד משימושיה של התרבות החומרית בחברה החרדית בישראל – דיוקנאות של רבנים בבית החרדי.

שאלת תרבותה החומרית של החברה החרדית נדונה עד כה בשולי המחקר על חברה זו. עיקר הדיון בחברה החרדית נטה להדגיש את ההיבטים הארגוניים, הפוליטיים וההגותיים המאפשרים את קיומה של חברה זו בתנאי המודרניות. ככל הנוגע לדיון בתרבות החומרית ואף בדת העממית עסק המחקר בעיקר בסוגיות שלהן נגיעה לתחזוקתה של החברה החרדית כקהילה טקסטואלית, כלומר כקהילה המתארגנת סביב לימודם של כתבים מקודשים ורואה במילה הכתובה בהם מקור לפרשנות של המציאות. דוגמה בולטת לכך הוא טיעונו המצוטט רבות של חיים סולובייצ'יק, בדבר המקום שנטלה ההתפתחות המודרנית בתרבות החומרית בפיתוח החברה החרדית כחברה של חומרות דתיות.⁵ דוגמה נוספת היא הניתוח של שיח הקלטות המוצא מקום בתרבות הלימוד הפופולרי בחברה החרדית בידי קימי קפלן.⁶ יוצאת דופן בהקשר זה היא התייחסותם האתנולוגית של ניסן רובין ואדמיאל קוסמן לשאלת הלבוש בחברה החרדית, מקורותיו התלמודיים ומקומו בחיי היום-יום של חברה זו.⁷ אולם גם כאן חלק ניכר מהדיון נשען על מקורות טקסטואליים המסייעים לשניים להנכיח את התרבות החומרית של החברה החרדית בעולם הטקסט. במאמר אני טוען שאין קשר בין התרבות החומרית לבין מחויבות הלכתית וטקסטואלית. ההפך מכך. פרשנות הלכתית אולטרא-אורתודוקסית שמרנית עלולה אף לשלול את קיומה של תרבות כזאת. המקרה המדובר נוגע לאחד מצדדיה של התרבות החומרית בחברה החרדית בת זמננו והוא השימוש בצילומי רבנים במרחב הביתי בחברה החרדית בת זמננו. דיוקנאות של רבנים תופסים מקום בולט בתרבות החומרית והחזותית של החברה החרדית בת זמננו הן בחלקיה של חברת הלומדים, כלומר בקהילות של משפחות תלמידי הישיבות והכוללים, והן מחוץ להן. הדיוקנאות ניבטים אלינו במרחב הציבורי ובמרחב הביתי.

עבודת השדה שערכתי ואשר עליה מתבסס המאמר מלמדת כי תמונתה של הדמות הרבנית היא חלק בלתי נפרד מהזהות של החברה החרדית בת זמננו ומסייעת לסמן את הזהות הקהילתית של המשתמשים בה. מבטא של הדמות הרבנית נתפסת לא רק כשומרת מבחינה

4 מישל דה-הסארטו, **המצאת היום-יום: אמנויות העשייה**, תל-אביב 2012, עמ' 35-57.

5 Haym Soloveitchick, 'Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy', *Tradition*, Vol. 28, No. 4 (1994), pp. 64-130

6 קימי קפלן, **בסוד השיח החרדי**, ירושלים 2008 (להלן: קפלן, בסוד השיח החרדי), עמ' 52-70.

7 ניסן רובין ואדמיאל קוסמן, "גרבניים בפנים וגרביים בחוץ": הלבוש החרדי ותפיסת הזמן בעולם הדתי, **אקדמות**, גיליון כ (תשס"ח), עמ' 131-153.

מאגית על המרחב הפרטי או מסייעת לפיקוח וחינוך למשמעת לרבנים, אלא גם כנוטלת חלק בבניית הגבולות הסמליים של הקהילות החרדיות בנות זמננו, כלפי פנים וכלפי חוץ. תוכנה זו נסמכת על סקירה של 24 בתים חרדיים בשנים 2009–2010. המונח 'בית חרדי' מתייחס אל דירה או אל מבנה שבו גרה משפחה הנמנית עם חברת הלומדים החרדית,⁸ כלומר האב אברך, האישה מפרנסת והילדים לומדים במוסדות תורניים המאפשרים להם להמשיך ולהשתלב בהסדרי חברת הלומדים.⁹ הסקירה התמקדה בארבעה אזורים חרדיים עירוניים חדשים שבהם קיים ריכוז גבוה של משפחות צעירות יחסית הנמנות עם חברת הלומדים החרדית: השכונה הליטאית גני הדר והחסידית בעל שם טוב בעיר פתח תקווה; שכונת רמות ג' בירושלים ובה משפחות ליטאיות וספרדיות; והערים אלעד ומודיעין עילית שבהן קיים עירוב של משפחות מזרמים שונים. 25 אחוזים מהבתים שנסקרו נמנים עם הזרם החסידי, 30 אחוזים מהם נמנים עם הזרם הליטאי-אשכנזי והיתר עם הזרם החרדי-מזרחי. במונח 'ליטאים אשכנזים' כוונתי ליוצאי הישיבות הליטאיות שמוצא משפחתם ביהודי מזרח אירופה ומרכזה. במונח 'חסידי' כוונתי למי שנמנים על העדות החסידיות החרדיות. במונח 'חרדים מזרחים' כוונתי ליוצאי ארצות האסלאם שהתערו בחברה החרדית. הסקירה פעלה בשיטת 'כדור שלג': ביקרתי בבתיהם של אברכים ליטאים ממוצא מזרחי ואלה הובילו אותי למשפחות חרדיות מזרחיות וליטאיות-אשכנזיות. כאשר למשפחות החסידיות, נעזרתי תחילה בקשרים מוקדמים בקרב חסידי גור וחסידי צאנז, שתי עדות חסידיות גדולות. הסקירה כללה תצפית וראיון. התצפית מיפתה את דיוקנאות הרבנים וסוגיהם, כלומר אם מדובר בצילום או בציור דיוקן; בראיון ניסיתי להבין את הסיבה לתלייתם של דיוקנאות הרבנים ואת פשר הבחירה בדיוקן. המאמר מורכב מארבעה פרקים. בפרק הראשון מוצגת העמדה האמביוולנטית בחברה החרדית לדיוקנאות רבנים כפי שהיא מתבטאת בשיח הפופולרי. מוצגת בו גם הספרות המחקרית העוסקת בדיוקנאות הרבנים בחברה המסורתית ובחברה הדתית והחרדית בת זמננו. בספרות זו בולט המקרה של חסידות חב"ד המלמד על תפקידם של דיוקנאות הרבנים בהתמודדות הציבור החרדי עם המציאות הדתית המשתנה לנוכח האתגרים המודרניים והקהילתיים לאחר מלחמת העולם השנייה. הפרק השני מתאר את הבית החרדי הן כמרחב

8 על דפוס 'חברת לומדים' ראו, מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים 1991 (להלן: פרידמן, החברה החרדית), עמ' 70-88; Nurit Stadler, *Yeshiva Fundamentalism: Piety, Gender and Resistance in the Ultra-Orthodox World*, New York and London 2009 (להלן: שטרלר, פונדמנטליזם בישיבה); Yohai Hakak, *Young Men in Israeli Haredi Yeshiva: Education: The Scholars Enclave in Unrest*, Leiden 2012

9 למרות מגמות היציאה מגבולות חברת הלומדים אל עולם התעסוקה, עדיין רוב האוכלוסייה החרדית בישראל מתנהל מתוך התייחסות לתביעות התרבותיות, החינוכיות והאידאולוגיות של אידאולוגיית חברת הלומדים. השוו, אליהו בן-משה, 'שינוי במבנה והרכב האוכלוסייה לפי מגזר תרבותי-דתי בישראל בעשרים השנים הבאות והשלכותיו על שוק העבודה', הרצאה במסגרת סמינר על שינויים בחברה החרדית, מדינת ישראל, משרד המסחר, התעשייה והתעסוקה, 5.10.2011 (להלן: בן-משה, שינוי במבנה).

פיזי פונקציונלי הן כמרחב הנוטל חלק בעיצוב הזהות הקולקטיבית. הפרק השלישי מתאר, על סמך עבודת השדה, את מיקום דיוקנאות הרבנים בבית החרדי. הממצאים מראים שיש הבדל בולט בין המרחב הביתי האשכנזי לבין המרחב הביתי החרדי מזרחי. הפרק הרביעי משתמש בתיאור מורחב לדיוקנו הנפוץ של הרב עובדיה יוסף בחברה החרדית מזרחית כדי להדגים את המושג 'איקונה של זהות'. הסיכום דן בתפקידם של דיוקנאות הרבנים בסימון גבולות הזהות החברתית בחברה החרדית.

ב. תמונות רבנים: כוחה של הדת העממית בחברה החרדית

'חרדיות' היא אידאולוגיה דתית אדוקה שבה מחזיקים יהודים רבים המבקשים להתגונן באמצעותה מהשפעות המודרניזציה והחילון ולשחזר את מוסדות החברה היהודית המסורתית. מחקרים שונים התמקדו בניסוח האידאולוגיה ובדרכי מימושה במרחבים ציבוריים, בעיקר כאלה שבהם באים לביטוי תהליכי הסוציאליזציה.¹⁰ דומה שההנחה הייתה כי בתרבות מובלעת, כדוגמת החברה החרדית, תמונת הסדר החברתי נקבעת מלמעלה. היי היום – יום אינם אלא שיקוף לדרישות האידאולוגיות. ברם, מחקרי התרבות והמחקר האנתרופי בחברות סמכותניות מלמדים כי גם בחברות שבהן הקיום תובעני קשה לראות התנהלות שאין בה מן המתח שבין הדרישות האידאולוגיות למציאות היומיומית.¹¹ ההנחה היא כי דווקא התרבות כמאגר של תכנים ושל משמעויות העומד לרשות האדם יכולה לשמש מקור להתכתבות יצירתית בין הדרישות הקולקטיביות לבין הקיום האישי והיומיומי.¹²

בכתים חרדיים רבים מוקדש מקום בולט לדיוקנאות הרבנים. הדבר נראה מעט תמוה. ראשית, החברה החרדית מחזיקה בתרבות הלכתית מחמירה וככזו מוכרת בה העמדה ההלכתית המסויגת מלכתחילה מהחזקה בדיוקנאות. מקורה בפרשנות האיסור המקראי בדבר 'לא תעשה לך פסל וכל תמונה' (שמות כ, 3). הנה שתי הסתייגויות המופיעות מפעם לפעם בשיח החרדי. ר' יהונתן איבשיץ (1690–1764), מפוסקי ההלכה הבולטים ביהדות מרכז אירופה במאה השבע-עשרה, מסביר את האיסור כך: 'כי אין לך פרצוף וצלם תבנית עץ ואבן, שאין עליו שורה רוח ומזיק [...] ואפילו צורה מצוירת בכותל יש להיזהר, כי אין לך צלם ודמות דלא שריה ביה רוח רעה'.¹³ עמדה אחרת היא מן הדור האחרון. כזו, למשל,

- 10 בתחום ההכשרה התורנית ראו למשל, שטרלר, פונדמנטליזם בישיבה. בתחום הסוציאליזציה ראו למשל, אורית יפה, להיות ילדה חרדית: פרקטיקת חיברות, שיח פדגוגי והבניית העצמי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 2004. בתחום התקשורת ראו למשל, Simeon D. Baumel, 'Communication and Change: Newspapers, Periodicals, and Acculturation among Israeli Haredim', *Jewish History*, Vol. 16, No. 2 (2002), pp. 161-186
- 11 למשל, James Scott, *Weapons of the Weak: Everyday forms of Peasant Resistance*, New Haven 1985
- 12 השוו, Ann Swidler, 'Culture in Action: Symbols and Startegies', *American Sociological Review*, Vol. 50 (1986), pp. 273-286; Michael Schudson, 'How Cultures Work', *Theory and Society*, Vol. 18 (1989), pp. 153-180
- 13 יהונתן איבשיץ, יערות דבש, לעמבערג 1874, חלק א, דרוש ב.

היא פסיקתו של הרב אליעזר ולדנברג (1915–2006), מבכירי פוסקי ההלכה החרדים. בספרו **ציץ אליעזר** הוא מתייחס לרצון להנפיק בולים ועליהם דיוקנאות של רבנים. בין היתר הוא כותב כך:

ידוע הדבר אשר הרבה גאונים וצדיקים הקפידו שלא לעשות שום תמונת אדם בשום דרך שהיא, והיה טעמם ונימוקם עמם הן מתורת הנגלה והן מתורת הנסתר [...] ולכן אין מקום לראות בזה כפי שחושב כבודו כעניין חיובי ואידיאלי, ובפרט שיתכן שבהתקבל הדבר בוועדה וטיפול ההכרעה בחיוב, ינפיקו גם תמונות כאלה אשר בעצמם היו מתנגדים לכך שיצלמו את תמונת צורתם. ועוד זאת, הרבה מהתמונות יתגלגלו לאחר מכן ברחובות ובשווקים, ורוב העם לא ינהגו במ בכבוד הראוי, כי אם ההיפך מזה.¹⁴

אין בכוונתי לפתוח בדיון הלכתי. מחקרי אינו עוסק בספרות השאלות ותשובות ואינו מתמקד בסוציולוגיה של ההלכה, אלא בתמונות רבנים בבית החרדי ובמקומם בפוליטיקת הזהות החרדית. שני הציטוטים הללו הובאו כאן משום שהם בולטים בשיח החרדי הפופולרי בישראל. חרדים המהרהרים בקול בשאלת דיוקנאות הרבנים משתמשים בהם כדי להסביר את הדילמה. עמדה זו משוקעת בשיח העממי החרדי. דוגמה לכך מצאתי בפורום האינטרנט 'חרדי חרדים', שבו גולשים זה יותר מעשור מי שמציגים עצמם כחרדים, ומביעים את דעתם על המתרחש בחברתם. כבכל פורום אינטרנטי, מבקשים המשתתפים לעתים עצה. כך למשל הייתה הבקשה הבאה, שלא נעדרה חוש הומור, אך גם רצינות הייתה בה:

מישהו אמר לי לתלות תמונות צדיקים בדירה שזו סגולה להצלחה ברכה והרבה ישועות טובות. בדירתי הקודמת הייתה לי תמונה קטנטונת של החזון איש [הרב אברהם ישעיהו קרליץ] ועוד יותר קטנה של האדמו"ר מצאנז זצ"ל שמישהו הביא לי. כיום אין לי אף תמונה. לא צדיקים מפורסמים ולא רשעיות מפורסמות. ואני לא יודע מה נוהגים לתלות ואם בכלל טוב לתלות תמונות. אולי יש מתנגדים? בבתים החרדים תמונת איזה צדיק היא כי נפוצה? יש עניין דווקא לא לתלות תמונות? מה הרבנים אומרים על זה? ממתי בכלל התחיל הנוהג לשים תמונה בבית? מאיפה משיגים הכי בזול?

השאלה מלמדת רבות על האמביוולנטיות ביחס לשימוש בתמונות רבנים בחברה החרדית בת זמננו כמו גם על התעשייה הענפה המלווה אותה.

דוגמה לאמביוולנטיות זו נוגעת לאחד מהדיוקנאות היותר נפוצים בחברה החרדית: תמונתו של הרב ישראל מאיר הכהן מראדין (1838–1933). הלה היה אחד מהאישים היותר בולטים בעולם הפסיקה והאמונה הדתית באולטרא-אורתודוקסיה המזרח אירופית טרם השואה.¹⁵ כבר בחייו הוא זכה למה שאפשר לכנות 'פולחן הצדיק החי'. עיקר פרסומו עלה

14 אליעזר יהודה ולדנברג, שו"ת **ציץ אליעזר**, ירושלים 1985, חלק טז, סימן כז.

15 בנימין בראון, 'שובה של האמונה התמימה: תפיסת האמונה החרדית וצמיחתה במאה ה-19', בתוך:

מחיבור ספר ההלכות הקנוני משנה ברורה ומחיבור ספר ההלכות והמוסר חפץ חיים על הלכות לשון הרע, חיבור שהקנה לו גם את כינויו. שנים אחרי מותו עדיין תופס דיוקנו המצולם של החפץ חיים מקום בולט על קירותיהם של לא מעט מוסדות חינוך חרדיים ובלא מעט בתים חרדיים. הדיוקן זוכה גם לפרודוקציות ציוריות רבות. מה שמעניין בדיוקנו של החפץ חיים הוא שיש מי שמשתמשים בו כבעל ערך מאגי ויש מי שמשתמשים בו כסמל לערך המוצא מקום משמעותי באידאולוגיה החינוכית של החברה החרדית – הימנעות מרכילות ומדיבור סרה באחרים או בלשון הדתית – הימנעות מ'לשון הרע'. אך מה שחשוב יותר לענייננו כאן היא העובדה כי החפץ חיים היה לאיקונה 'כלל-חרדית', כלומר כזאת שהשימוש בה יכול לגבור על הגבולות הפנימיים השונים של החברה החרדית. ובכל זאת מלווה את צילום דיוקנו של החפץ חיים טענה של 'יודעי דבר', המגיעים לרוב משכבת הלמדנים בחברה החרדית, לפיה אין מדובר בתמונתו אלא בדיוקן שמשו. לטענתם החפץ חיים התנגד לצילומו הן משום צניעותו והן משום שחשש כי דיוקנו ישמש מקור להערצה עממית. אין זה ברור אם כך הדבר אם לאו. מה שכרוך הוא כי הטענה מפגינה במידה רבה גם את היחס האמביוולנטי של הציבור לתליית דיוקנאות של רבנים בבית החרדי.¹⁶

יש לתת את הדעת גם על המישור התרבותי, ובמקד הדברים – אתגרי התרבות המודרנית, על ביטוייה הפוליטיים והפופולריים שבה יש לאישיות ולייצוגיה מקום בולט. לדוגמה, תנועות פוליטיות חילוניות בחברה המודרנית החלו להקדיש מקום בולט בתרבותן לדיוקן המצולם של המנהיג.¹⁷ תופעה זו הלכה והתפתחה ככל שהקשר בין המנהיג לבין האידאולוגיה היה מובהק. דיוקן המנהיג היה לאיקונה של האידאולוגיה או של התרבות שהוא ביקש לייצג עד כדי טשטוש ביניהם. נוסף על כך, דיוקנאות של אישים מפורסמים תופסים מקום בולט בעולם המסחר והתרבות המערבית הפופולרית.¹⁸ תליית תמונות של גיבורי ילדות, סלבס, ספורטאים, מנהיגים נערצים היא תופעה מוכרת בתרבות הספורט, הפנאי והפוליטיקה בחברות מערביות ושאין מערכות.

בתחומיה של מדינת ישראל התפתחה חברה חרדית שראתה עצמה תחילה מאוימת בידי תרבות של תנועה לאומית חילונית אקטיבית ובה דיוקן המנהיגות תופס מקום בפולחני

משה הלברטל, דוד קורצוויל ואבי שגיא (עורכים), על האמונה: עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים 2005, עמ' 403-443.

16 ראו, אביעד הכהן, 'דיוקנאות חכמים: בין הלכה למעשה', מחניים, חוב' 10, 1995 (להלן: הכהן, דיוקנאות חכמים), עמ' 100-121.

17 Michael Billig, *Banal Nationalism*, London 1997; Dana Arieli-Horowitz, 'The Politics of Culture in Nazi Germany: Between Degeneration and Volkism', in: *The European Legacy*, Vol. 6, No. 6 (2001), pp. 751-762

18 Douglas Holt, *How Brands become Icons*, Boston 2004; David Chidester, 'The Church of Baseball, the Fetish of Coca-Cola and the Poltack of Rock n' Roll: Theoretical Models for the Study of Religion in American Popular Culture', *Journal of American Academy of Religion*, Vol. 64, No. 4 (1996), pp. 743-765

הדת האזרחית והזיכרון הלאומי, ומוצא מקום בשטרות ובמטבעות, בדיוקנאות פופולריים ובחלק מסמלי השלטון כדוגמת תמונות של נשיאי המדינה, של ראשי הממשלה ושל ראשי הצבא.¹⁹ ואם כל זה לא מספיק, הרי בעשורים האחרונים רואה עצמה החברה החרדית כמאוימת בידי תרבות הצריכה והמדיה התופסות מקום מוביל בעיצוב סדר היום והתרבות הפופולרית של יהודים ישראלים רבים, ובהם גם חרדים; תרבות שבה לדמותו של המוביל החברתי מקום בולט.²⁰

על רקע זה היינו מצפים כי בחברה החרדית יבלוט הניסיון להתרחק מסגנון הערצה פרסונלי מעין זה, כחלק בלתי נפרד מאידאולוגיית הנגד של החרדיות.²¹ היינו מצפים להתרחקות מפרקטיקה היכולה להתפרש כדת עממית חזותית ולא־טקסטואלית בחברה שבה חשובה עבודת הטקסט ולא האיקוניזציה.²² אולם דומה שדיוקנאות רבנים עברו בחברה החרדית בת זמננו מעין תהליך הכשרה. בכל הנוגע למרחב הציבורי נמצא כי לדיוקנאות הרבנים יש שימושים אינסטרומנטליים. בחסידות חב"ד ובמפלגת ש"ס משתמשים בדיוקנאות המנהיגות הרבנית כחלק ממכשירי תעמולה דתית ופוליטית.²³ ארגוני צדקה משתמשים בפרסומיהם בצילומי רבנים המעידים על כשרותם. מקום בולט בריש גלי מצאו תמונות הרבנים במרחב החינוכי כחלק מהחינוך ל'דעת תורה' – דעתם של הרבנים. בלא מעט מוסדות חינוך חרדיים נראה תלויים על הקירות צילומיהם של רבנים מפורסמים ומעליהם מתנוסס הפסוק מספר ישעיהו: 'והיו עיניך רואות את מורִיך' (ישעיהו ל, 20), כשהפרשנות המקובלת היא שעל האדם לראות את מוריו ורבותיו. בכל הנוגע למרחב הפרטי נמצא שימושים מגוונים לדיוקנאות הרבנים, החל מהצבת תמונות של רבנים מעל ראשם של תינוקות בני יומם, כדי שהילד ירגיל עצמו במראות של קדושה עוד טרם עמד על דעתו, עבור בקישוטי סוכות העמוסות בדיוקנאות משוערים ומציאותיים של רבנים ועד משחקי קלפים לילדים המשמשים ללימוד זיהוי דמויותיהם של הרבנים בני הדור הזה והדורות

-
- Charles S. Liebman and Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish Israel*, Berkeley 1983 19
- Jerome Bourdon and Neta Kilgler-Vilenchic, 'Together, Nevertheless? Television Memories in Mainstream Jewish Israel', *European Journal of Communication*, Vol. 26, No. 1 (2011), pp. 33-47 20
- David S. Meyer, 'The Challenge of Cultural Elites: Celebrities and Social Movements', *Sociological Inquiry*, Vol. 65, No. 2 (2007), pp. 181-206
- על החרדיות כתרבות נגד ראו, עמנואל סיון, 'תרבות המובלעת', **אלפיים**, קובץ 4 (1991), עמ' 45-99. 21
- Haim Soloveitchick, 'Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy', *Tradition*, Vol. 28, No. 4 (1994), pp. 64-130 22
- ניצחה האות הכתובה את המסורת החיה – עיון בפולמוס השיעורים, בתוך: עמיחי ברהולץ (עורך), **מסע אל ההלכה: עיונים בין-תחומיים בעולם החוק היהודי**, תל-אביב 2003, עמ' 196-218.
- Michal-Kravel Nevo and Yoram Bilu, 'The Work of the Present: Constructing Messianic Temporality in the Wake of Failed Prophecy among Habad Hasidim', *American Ethnologist*, Vol. 35, No. 1 (2008), pp. 64-80 23

הקודמים. מעל כל אלה, כמובן, הדיוקנאות הקבועים על קירות הבית. כיצד אפשר, אפוא, להסביר את השימוש הנפוץ בפועל בדיוקנאות רבנים בחברה החרדית? ומה יכול ללמד אותנו שימוש זה על החברה החרדית בת זמננו?

לשתי השאלות הללו יש תשובות ראשוניות במחקר. ראשית, המחקר על תולדות החברה היהודית המסורתית מלמד כי השימוש בדיוקנאות רבנים הוא תופעה חדשה יחסית. ירחמיאל כהן קובע כי מקורה בשינוי שחל בתודעתם של חברי הקהילות היהודיות במרכז אירופה ובמערבה במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה.²⁴ הוא תולה את השינוי בהתפתחות ספרות ההגיוגרפיה העממית על דמויות של רבנים בולטים, ובירידת המתח הדתי בין היהדות לנצרות עקב תהליכי החילון והופעת מדינת הלאום. ההגיוגרפיה העממית שאפה לחקוק את דמויותיהם של הרבנים ולהנציחם בתודעה, והמיתון במתח בין שתי הדתות הוביל לעתים לאימוץ חלקים מהפרקטיקה הדתית העממית בחברה הנוצרית, כדוגמת הערך המאגי שיוחס להחזקה בדיוקן של אדם קדוש.

אביעד הכהן מוסיף את התפתחותן של מגמות כריזמטיות ופרסונליות בנוסח התנועות החסידיות.²⁵ לכך יש להוסיף את התפתחות טכנולוגיות הצילום וההעתקה, שהקלו על הפצת דיוקנאות הרבנים והפכו אותן לעניין שמיש ולחלק בלתי נפרד מיכולת הדמיון הקולקטיבית שלה היו זקוקים יהודים בעידן של הגירה, של התפזרות ושל התגבשות קולקטיביות חדשות.²⁶

שנית, מחקר החברה החרדית בת זמננו מלמד כי הדימוי האליטיסטי של קהילה טקסטואלית המיוחס לחברה החרדית רחוק מהמציאות. החברה החרדית אינה חסרה ביטויים של דת עממית.²⁷ על אלה אפשר להוסיף ביטויים ויזואליים. השימוש בדיוקנאות רבנים הוא חלק בלתי נפרד מכך. נוסף על כך חרדים רואים בשימוש בתמונות הרבנים לא רק עניין מאגי אלא גם בעל משמעות חינוכית, המתישבת עם ערך כיבוד תלמידי חכמים.²⁸ המחקרים הנסקרים כאן, שלהם מקום בניתוח הפרובלמטיקה של השימוש בתמונות רבנים בחברה החרדית, נוגעים יותר בנטייה של המחקר ההיסטורי ואף הסוציולוגי לעסוק בטקסטים ובחיבורים שמקורם בשיח האליטות. פחות באים בהם לידי ביטוי ההקשרים החברתיים והתרבותיים שהופכים את תליית תמונות הרבנים מפרובלמטיקה הלכתית הנפתרת בדיעבד לאסטרטגיה חברתית. התרבות הדתית החזותית נדונה עד כה כמבנה את החוויה הדתית כלפי פנים, בקהילה עצמה, וכלפי חוץ, כחלק מהפצתה של בשורה דתית. פחות מזה נדונה תרומת דיוקנאות הרבנים לשאלת הזהות הדתית.

24 ירחמיאל כהן, 'זהו עניןך רואות את מוריך: הרב כאיקונין', ציון, כרך נח (תשנ"ג), עמ' 407-452.

25 הכהן, *דיוקנאות חכמים*, עמ' 118.

26 Maya Balakirsky-Katz, *The Visual Culture of Chabad*, Cambridge 2010, pp. 1-6

27 ראו, קפלן, *בסוד השיח החרדי*, עמ' 36.

28 הכהן, *דיוקנאות חכמים*, עמ' 120.

עבודתה של מאיה כץ על התפתחות דיוקנאות הרבנים בחב"ד מבליטה את תפקיד המשבר של החברה היהודית המסורתית בהתפתחות התרבות הדתית החזותית: ההתמודדות עם תהליכי החילון, ההשכלה והמודרניזציה, ההגירה הגדולה והתפוררות הקהילות המסורתיות, המהפכות הפוליטיות ובראשן המהפכה הבולשביקית. דיוקנאות הרבנים שימשו איקונות של אמונה בזמנים של משבר. מה שעולה מטענה זו הוא חשיבותה של התרבות החזותית בהתמודדות עם אתגרי הזמן. התמודדות זו לא פסה מהעולם, גם לא לאחר שיקומן של הקהילות המסורתיות, התפתחותה של החברה החרדית ואף התגבשותה כחברת לומדים בישראל. אך אם בעבר הופנתה ההתמודדות בעיקר כלפי חוץ, אל האיום החילוני, בזמננו ההתמודדות הזו מופנית גם כלפי פנים. ראשית, לנוכח תהליכי ההתגוננות של החברה החרדית והצטרפותם של ציבורים חדשים דוגמת חוזרים בתשובה, מזרחים, דתיים לאומיים. קבוצות אלה מטשטשות את גבולות חברת הלומדים החרדית ותורמות להרחבת שוליה. העובדה היא שהמרחב המתבדל שבו מתכנסים החרדים כבר אינו כל כך מובדל כבעבר. הטכנולוגיה, ובראשה האינטרנט, סודקים את חומות הבדלנות ומאתגרים גם את המרחב הפרטי ובראשו הבית.

אם נמשיך את טיעונה של כץ נוכל לומר כי דיוקנאות הרבנים בחברת הלומדים החרדית בת זמננו אינם רק איקונות של אמונה אלא גם איקונות של זהות. כמונה 'איקונות של זהות' כוונתי שהדיוקנאות נוטלות חלק בהתמודדות עם אתגרי הזהות החברתית והאידיאולוגית הנוגעות להגמשת גבולות המרחב הקהילתי המצומצם והרחב יותר שבתוכו פועלת הקהילה החרדית בחיי היום-יום. אחד האתרים הבולטים שבהם מוצאים דיוקנאות אלה שימוש כזה הוא הבית החרדי המשמש מרחב פונקציונלי וגם מרחב הנוטל חלק בפוליטיקה של הזהות החרדית הן כלפי פנים, כלומר ביחס לקהילה החרדית עצמה, והן כלפי חוץ, כלומר כלפי החברה שמחוץ לחברה החרדית.

ג. הבית החרדי: בין הפונקציונלי לפרטיקולרי

אחד ממאפייניה של החרדיות היא ההתבדלות, כלומר נטילת מרחק ממה שנראה בעיני החרדים כשונה מאורח חייהם וכמאתגר אותם. מקום בולט במימוש ההתבדלות תופסת הגישה למרחב. החרדים, טוענים החוקרים, ממקמים עצמם בקהילות מובלעת,²⁹ המבקשות ככל האפשר לווסת את החיכוך עם עולם החוץ.³⁰ הדבר בא לכיטוי בשני מובנים הנוגעים למונח 'הבית החרדי': הראשון הוא מובן של מרחב חברתי והשני הוא מובן של מרחב פיזי. במקרה הראשון נמצא כי מונח המפתח אינו 'הבית החרדי' אלא 'הבית היהודי', מושג שעליו

Gabriel Almond, Scott Appleby and Emanuel Sivan, *Strong Religion: The Rise of Fundamentalisms around the World*, Chicago 2003, pp. 23-90 29

Yosseph Shilhav, 'The Emergence of Ultra-Orthodox Neighborhoods in Israeli Urban Centers', in: Efraim Ben-Zadok (ed.), *Local Communities and the Israeli Polity: Conflict of Values and Interests*, Albany 1993, pp. 157-188 30

נהגו לחזור מרואיינים למחקר זה. החברה החרדית מבקשת לראות בביתה סמל ודגם לסדר היהודי הנדרש. הבית החרדי אינו עוד דירה בעלת שימוש פונקציונלי למגורים. המדובר במרחב המבטא את האידאולוגיה החרדית ואת הבשורה שהיא מבקשת להניח בפני העולם היהודי ושאינו יהודי. אפשר לראות זאת, למשל, בכל הנוגע לנימוסים הנוגעים להתנהלות שבשגרה בבית. אם בעולם החילוני הבית הוא מקום שבו אפשר להתנהל בצורה חופשית יחסית, והדבר יכול לבוא לידי ביטוי בביגוד נוח, חופשי ומשוחרר יותר, בחברה החרדית גם בבית יש כללי התנהלות ולבוש מיוחדים שמצד אחד יכולים להיות נוחים אך מצד שני עדיין משקפים קוד לבוש הדרוש 'סגירות'.

הפרשנות למושג 'הבית היהודי' תואם את ריבוי הצורות והדגמים של החברה החרדית. בין אלה בולטים שלושה: הליטאי, החסידי והספרדי. מנקודת הראות של חרדים ליטאים, ה'בית' הוא חלק בלתי נפרד מעולמה של קהילת הלומדים; הוא המקום שבו ממשיך החינוך ללימוד התורה והחלוקה המתבקשת בין גברים לומדים לנשים המסייעות בקיומה החומרי של מתכונת חברת הלומדים.³¹ במובן זה, ה'בית' כמקום פרטי, כמקום שבו יכול לבוא לידי ביטוי משהו מן האישי, מקיים מתח עם האידאולוגיה הקולקטיבית של קהילת הישיבה. מנקודת הראות של הקבוצות החסידיות הוותיקות הדגש ניתן על מקומו של הבית כחלק קריטי בזיקה אל חיי קהילה החסידית על תקנוניה ומנהגיה המיוחדים.³² מנקודת המבט של חרדים מזרחים, בעיקר כאלה הנמנים עם חוגי החוזרים בתשובה, ה'בית' הוא מקום של שניות. מצד אחד אתגר מתמיד הנקשר בדיוקן הדתי ההטרונגי של החברה החרדית מזרחית, ומצד שני מקום של הזדמנות במובן של מקום שיכול לשמש דוגמה המסייעת להפוך את הבית למוצב קדמי במגמת התמורה הדתית שמנסה להוביל החרדיות המזרחית בעשורים האחרונים בקהילות המזרחיות.³³

המובן השני של הבית החרדי הוא של מרחב פיזי. כאן הכוונה לרוב לדירה שבה מתגוררים מי שמגדירים עצמם כחרדים או שחיים במסגרת הסדרי הקיום של חברות הלומדים החרדיות, כלומר בזיקה ללימוד תורה ממוסד. המדובר לרוב בבניין דירות משותף, הומוגני מבחינת דייריו, ולרוב גם מוגבל במספר קומותיו בשל האילוצים הנוגעים לשמירת השבת והמחלוקת על ההיתר ההלכתי לשימוש במעליות שבת.³⁴ למעשה, רבים מהחרדים

31 ראו למשל, קפלן, בסדר השיח החרדי, עמ' 226–227. ראו גם יצחק הרשקוביץ, 'תכלית הבריאה היא האיש: מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית', עינים בתקומת ישראל, סדרת נושא, מגדר בישראל (2011), עמ' 623–647.

32 ראו דוגמה מורחבת בהקשר זה אצל חנה וסרמן, חברת הקדושה: תהליך הקמת הבית בחסידות גור: פרק בהוויית חייה של חצר חסידית בישראל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן 2011. העבודה מתארת בין היתר את חיי המשפחה בחסידות גור ובכלל זאת ההתנהלות במרחב הביתי בהתייחס אל דרישות התקנון של החסידות ופרשנותו המוסמכת.

33 נסים ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים 2010, עמ' 112–118.

34 ראו למשל, ארזה צ'רמן ואמנון פרנקל, קווים מנחים לבנייני מגורים לאוכלוסייה החרדית, ירושלים 1992.

בישראל גרים בבניינים משותפים ולעתים קרובות מדובר באזורים המיועדים למגורים של חרדים. אם אין הדבר כך הרי כוחות השוק מסייעים ביצירת מרחבים מעין אלה. כך, לדוגמה, בשנים האחרונות מתלוננים חילונים בירושלים על התחרדותן של שכונות מגורים. הסיבה לכך היא התפשטות הקהילה החרדית אל מעבר לשכונות שבהן התגוררו במשך שנים רבות; התפשטות שסיבתה בגידול הטבעי. נקודה חשובה נוספת נוגעת לבעלות על דירות. בדומה לישראלים רבים, שוק השכירות בחברה החרדית קטן יחסית. חרדים רבים שואפים לבעלות על דירות, אם למגורים ואם להשכרה למימון אורח חייהם בחברת הלומדים. מן המפורסמות הוא כי בחברת הלומדים הליטאית, ובחלק מהספרדית, 'דירה' היא שם נרדף ל'סידור מלא', כלומר הסדר שבו תמורת שידוך עם תלמיד ישיבה הנחשב לאיכותי משלמת משפחת הכלה אחוזים גבוהים עד מלאים למימון דירה לבני הזוג. גישה זו ממותנת יותר בחברת הלומדים החסידית, שם תקנוני האדמו"רים מגבילים זאת.³⁵

עיצוב הבניין החרדי בישראל התפתח כמשך השנים תחת שתי השפעות בולטות. האחת היא ההשפעה של מגמות הארכיטקטורה בבית העממי של החברה היהודית. בולט בהקשר זה המעבר מדירת שיכון של מעמד הפועלים אל שכונות הפרבר של הבתים המשותפים בסטנדרט גבוה יחסית של המעמד הבינוני.³⁶ תמונת ראי של מגמה זו נמצא בחברה החרדית עם המעבר של הדור הצעיר מדירות השיכונים הישנות בכני ברק ובירושלים אל בנייני דירות מרווחות יותר במרחבים חרדיים עירוניים חדשים שהוקמו בשני העשורים האחרונים באלעד, במודיעין עילית, ברמת בית שמש, בגני הדר ועוד. אולם ראוי לשים לב כי מרחבים אלה מצד אחד מצויים במרכז ישראל ומצד שני על קווי התפר של גבולות מאי 1967, כלומר המדובר במרחבים שחלקם יכולים להיות מוגדרים כהתנחלויות, מה שלא פעם מסייע להוזלת ערכם ומאפשר למשפחות חרדיות צעירות לרכוש דירה. השפעה שנייה היא הנכונות של קבלני בניין להתאים את המבנה ואת דירותיו לשימושן של הקבוצות החרדיות. משמעות הדבר היא איזון בין השקעה באסתטיקה להשקעה בפונקציונליות הדתית של הבית. כך, למשל, נוכל לראות העדפה של בנייני דירות נמוכי קומות, הקפדה על הוספת מרפסות סוכה ומיקומם של הבניינים בקרבה לבתי כנסת, למקוואות ולבתי מדרש. לכך יש להוסיף תכנון של מרחבים הומוגניים, כלומר כאלה התואמים את זהותה של קבוצה מסוימת, ואם לא כך הדבר הדינמיקה של שוק הדירות החרדי מעצבת את המציאות ומובילה להומוגניות הנדרשת מנקודת המבט החרדית. לדוגמה, בחלק מהשכונות החרדיות נוכל למצוא מגמות של הגירה פנימית כתוצאה של החלוקה האתנית בחברה כמו גם של החלוקה בין ליטאים

35 הדס חנני, תרבות הדיור והמגורים בחברה החרדית האשכנזית בישראל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2008 (להלן: חנני, תרבות הדיור), עמ' 141.

36 לי כהנר, התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2009, עמ' 6-22.

לחסידים. וכך אזורים שבמקורם היו מיועדים לציבור אחד הופכים במשך הזמן למקום המגורים של ציבור אחר.³⁷

הארגון הפיזי של פנים הדירה החרדית בישראל נתון לאחריות דייריו.³⁸ הדס חנני מבחינה בעבודת הדוקטור שלה בין שלושה מרחבים בבית החרדי: המרחב האמוני, האמוני-מורדני והמורדני.³⁹ לטענתה המרחב האמוני כולל את כל הסממנים החיצוניים המבטאים בעצם את המהות העמוקה ביותר של המשפחה החרדית. בלי הסממנים הללו לא ייכון בית יהודי חרדי. המרחב האמוני-מורדני הוא תחום ביניים הכולל את תומכי האמונה, ובהם אבירים וסממנים הקשורים לדת היהודית. קיומם של כל אלה מתאפשר עקב העלייה ברמת החיים וההתפתחויות הטכנולוגיות של העידן המורדני. חלק מן הסממנים האלה הוא נוהג של השנים האחרונות וחלקם – פתרונות מורדניים למצוות שבזמנים קודמים נמצאו להן פתרונות אחרים. המרחב המורדני כולל אבירים ומכשירים שהם חלק מאורח החיים המורדני, ללא קשר בהכרח לאורח החיים הדתי. חלקם, טוענת חנני, מותאמים לשימוש החרדים, ומיעוטם (כמו המחשב והאינטרנט) עדיין נאבקים על מקומם.

בבתים חרדיים שבהם ביקרתי במהלך עבודת השדה מצאתי ספריות תורניות גדולות.⁴⁰ תופעה זו חוצה את גבולות המעמד הכלכלי בחברה החרדית. עשירים ועניים מחזיקים בספריות תורניות גדולות יחסית לבית. הספריות מעידות על החשיבות המיוחדת בחברות הלומדים החרדיות לאידאולוגיה הלמדנית התורנית. הן חלק בלתי נפרד מהנוף היומיומי שבו מתנהלים חיי הבית ואליו קמים מדי בוקר. הספרייה, ראוי להדגיש, אינה מרחב סטטי. היא גדלה וגדלה במשך הזמן, כשנוספים ספרים שבעלי הבית מצרפים אל הספרייה. הספריות התורניות בבית החרדי מלמדות גם על התמורה הגדולה שהביאה לזמינות של טקסטים דתיים בדירה הפרטית. הספרייה מבחינה זו נוטלת חלק גם בחיבור המדומיין שבין עולמה של הישיבה (המרחב הציבורי) לבין עולמו של הבית (המרחב הפרטי). הספרייה כמו מטשטשת את הגבולות שביניהם.

אלמנט אמוני ופיזי נוסף בכל בית חרדי הוא 'שולחן השבת'.⁴¹ שולחן זה נועד לרוב לארוחות השבת והחג, הנוטלות מקום מרכזי בחיי התא המשפחתי והקהילה החרדית והדתית. סוחרי הריטים בדרום תל-אביב יודעים לספר על התמחותם בעיצובם של שולחנות שבת המותאמים למידות הציבור החרדי, כשלכך מתלווה פרדוקס קבוע: מצד אחד הדרישה להאריך אותם כך שיוכלו לשמש משפחות גדולות, ומצד שני הדרישה לקצר אותם נוכח

37 שלומית פלינט, נורית אלפסי ויצחק בננסון, 'דומים ושונים: מיקרו-סגורגציה של חרדים בירושלים', סוציולוגיה ישראלית, כרך 12, חוב' 1 (2011), עמ' 81-110.

38 בשנים האחרונות נמצא יותר ויותר תשומת לב לעיצוב המרחב הביתי ולא אחת נמצא פער בין הסביבה לבין פנים הדירה. ראו, אפרת שלום, 'לא פסל, לא תמונה, פרקט בחדר השינה', www.haaretz.co.il/gallery/1.958262 (נדלה ב-18.11.2012).

39 חנני, תרבות הדור, עמ' 151-161.

40 ראו גם שם, עמ' 198-200.

41 שם, עמ' 198-203.

אילוצי המרחב הקטן והצפוף, המשמש בחיי היום-יום את המשפחה החרדית שממוצע הנפשות בביתה הוא בין שבעה לעשרה.⁴² כחלק ממתחם השבת בבית החרדי ראוי לתת את הדעת גם על אזור תשמישי הקדושה. כאן מצויים, אם בצורה חשופה אם בצורה מוסתרת, כלי היודאיקה המוכספים או דמויי הכסף המיועדים לשימוש בימי שבת: כוסות קידוש, פמוטים, כלי ההברלה. לכל כלי וכלי סיפור משלו הנקשר בסיפור החיים של התא המשפחתי. אחד מקישוטי הבית השכיחים בחברה החרדית הם דיוקנאות הרבנים התלויים על קירותיו או כמו שהם מכונים בלשון החרדית 'תמונות צדיקים'.⁴³ מעטים הבתים החרדיים שבהם לא ראיתי תמונות רבנים. מפעם לפעם הייתה תהייה בדבר הדילמות ההלכתית והחברתית הנוגעות לשימוש בדיוקנאות רבנים. את דיוקנאות הרבנים אפשר לרכוש באתי זירות. האחת היא הזירה הוותיקה של חנויות או פינות מכירה של מוצרי הקדושה בשווקים עממיים ובקניונים מודרניים. זירה שנייה, מודרנית יותר, מצויה במרחב האינטרנטי. מחירים של הצילומים או התמונות הוא לרוב זול, למעט כמובן אם מדובר בתעתיקים גדולים הדורשים גם מסגור יקר. בעלי חנויות במרכזי מסחר חרדיים, בעיקר בירושלים ובבני ברק, לימדו אותי כי בין הקונים הם מוצאים ציבור מגוון: חרדים ושאינם חרדים, שומרי מצוות, שומרי מסורת ולעתים גם מי שנראים להם חילונים. עוד הם מספרים כי אמנם יש מגוון של תמונות וצילומים, אולם הדיוקנאות השכיחים שנמכרים הם של הרב ישראל מאיר הכהן מראדין, הרב יעקב קנייבסקי (1899-1985), הרב אליעזר מנחם שך (1898-2001), הרב עובדיה יוסף (1920), הרב ישראל אבוהצירא המכונה 'אבא סאלי' (1890-1984), והרב מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובביץ' (1902-1994).⁴⁴ לטענתם מה שקושר בין הדמויות הללו הוא היותם חביבים על הציבור משום הקשר הבלתי אמצעי שהקפידו לקיים עם האדם הפשוט – האברך מהכולל, המתפלל בבית הכנסת העדתי או היהודי שומר המסורת. הפרופיל של צילומי הדיוקן יכול ללמד על האופן שמבקשים לא אחת לראות את הרבנים. שני דפוסים כאלה נפוצים. האחד של דיוקן הפנים בלבד, ללא שום דבר בולט, מלבד הרצון בדמות עצמה. הדפוס השני הוא דיוקן של הרב המצולם כשהוא עוטה תפילין וטלית ולא פעם ניצב לפני מה שנראה כשולחן לימוד. תמונתו של הרב עובדיה יוסף היא לרוב בלבושו הרשמי כראשון לציון, הרב הספרדי הראשי לישראל.

בין השיקולים שמציגים החרדים להצבת תמונות רבניהם בביתם בולטים שניים המוכרים מספרות המחקר בחברה היהודית המסורתית. האחד הוא שהדיוקן מחזיק בערך חינוכי בציות לסמכות הרבנים והשני – שהדיוקן מחזיק בערך מאגי כשומר על הבית. בצד ההיבט המאגי והחינוכי שעליהם עומד מחקר הבית החרדי,⁴⁵ עולים עוד שני היבטים המלמדים על תמורה מסוימת בשימוש בדיוקנאות בחברה החרדית. הראשון הוא המקום שתופסים

42 בן-משה, שינוי במבנה.

43 חנני, תרבות הדיוקן, עמ' 153.

44 שם.

45 שם.

הדיוקנאות בסימון גבולות הזהות בתוך החברה החרדית ובין החברה החרדית לבין הסביבה שמחוץ לה, והשני הוא המקום שהם תופסים בהבניית המרחב הדתי האישי בחברה החרדית. על הנקודה הראשונה אפשר ללמוד לא מראיונות כי אם בעיקר מיציאה מגבולות הבית אל מקומות שבהם עובדים חרדים. אמנם הסיטואציה הרווחת בחברה החרדית בת זמננו היא עודה הסיטואציה של חברת הלומדים, ואולם יותר ויותר חרדים פונים אל עולם התעסוקה אם בגיל מאוחר ואם בגיל מוקדם, לאחר שהשיגו פטור משירות צבאי או ששירתו פרק זמן קצר בצבא.⁴⁶ לכך יש להוסיף את החוזרים בתשובה הנמנים עם הזרם החרדי מזרחי, שלא מעטים מהם ממשיכים לעבוד ולהתפרנס גם לאחר ששינו את אורח חייהם. באחד מהם נתקלתי בכיקורי בביתו בעיר החרדית אלעד. התברר לי כי בשנות התשעים התחזק מבחינה דתית תוך שהוא משכנע את אשתו ואת בני המשפחה בצדקת הדרך החרדית. הוא אמנם מקפיד ללמוד תורה בצורה מסודרת ככולל ערב, אך ממשיך להתפרנס כקבלן עצמאי במוסך בתל-אביב. בביתו היו לא מעט תמונות שעונות על כל הדפוסים שמנתי לעיל, אולם מה שהוא תיאר לי היה מעניין לא פחות: 'תבוא למוסך שלי ותבין מה זה התמונות הללו'. נעניתי לבקשתו וכך באחד מימי הקיץ עשיתי את דרכי למוסך שבו עבד. כשנכנסתי אליו הבנתי: הקירות היו מכוסים בתמונות רבנים, מהן תמונות גדולות יותר ומהן תמונות גדולות פחות, מהן של ספרדים ותימנים ומהם של אשכנזים, של ליטאים ושל חסידים. זהו בית המקדש שלי', אמר והוסיף: 'אלה סגולה בדוקה לשמור מהחטא'.

לראשונה התחוויר לי שדיוקנאות הרבנים משמשים פונקציה נוספת – סימון זהות אישית. במקרה של אותו מכונאי רכב מדובר היה בסימון הגבול שבין עולמו הדתי-חרדי לבין העולם שעמו התחכך מדי יום – העולם החילוני. התמונות כמו הזכירו לו לאיזו קהילה גדולה הוא שייך. האם התמונות בבית החרדי מזכירות גם הן לאיזו קהילה שייכים החרדים? התשובה היא חיובית. דיוקנאות הרבנים מסמנים את עולם הזהויות הפרטיקולריות בחברה החרדית. אין זה שייך בהכרח רק לדיוקן עצמו, כלומר למי שנשקף ממנו, אלא יש להביא בחשבון כי גם לבחירה במספר התמונות בבית יש מקום ותפקיד משמעותי בסימון הזהות הפרטיקולרית. 'אין לנו הרבה תמונות', אמר לי חסיד צאנו, 'אנחנו לא מתקשקים בזה'. 'למי אתה מתכוון כשאתה אומר מתקשקים?', שאלתי. 'אתה יודע', הוא אמר, 'הפרענקים [כינוי גנאי לספרדים בחברה החרדית] יש להם מלא תמונות בבית של צדיקים וצדיקות, אנחנו האשכנזים לא כאלה, אנחנו רחוקים מכל הפסטיבל הזה וההילולות האלה'.

46 על התמורות הללו ראו למשל, יעקב לופו, מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, ירושלים 2004, עמ' 49-60; גיא גרימלנד, 'החיילים החרדים של יחידת 8200', *Marker*, 7.10.2011, עמ' 20; יעקב לופו ואסף מלחי, יחסם של תלמידי ישיבות חרדים ללימודים כללים ולימודי מקצוע, ירושלים 2012.

ד. דיוקנאות רבנים בבית החרדי: בין המינימליסטי לאקלקטי

עבודת השדה, שעל קווייה עמדת במבוא, סייעה לזהות שלושה דפוסים של תליית דיוקנאות רבנים בבית החרדי, המתארגנים סביב שלוש הזהויות הפרטיקולריות המרכזיות בחברה החרדית בישראל: הליטאית, החסידית והספרדית. התרבות הליטאית מאופיינת במינימליזם. הדבר בא לכיטוי בפונקציונליות שבארגון הבית וכדפוס תליית תמונות רבנים. בבתייהם של משפחות בני תורה ליטאיים נמצא לא יותר מתמונה או שתיים של רבנים. אלה תלויים לרוב באחד משני מקומות: סלון הבית או אחד החדרים הפנימיים. התמונות הנפוצות במרחב החרדי הליטאי הן דיוקנאות של ראשי ישיבות גדולות ודמויות של מנהיגים בולטים בזרם הליטאי דוגמת הרב אברהם ישעיהו קרליץ, מנהיג הפלג הליטאי בארץ ישראל לאחר מלחמת העולם השנייה, המכונה כמנהיג החרדים על שם ספרו חזון אי"ש. דיוקן נפוץ נוסף הוא של הרב אליעזר מנחם שך, מנהיג הזרם הליטאי וראש ישיבת פוניבז', ועמיתו להנהגה, הרב יעקב קנייבסקי. נקודה נוספת שיש לשים לב אליה היא שהדיוקנאות התלויים של רבני השורה הראשונה הם לרוב של מי שאינם בין החיים. זאת בעוד רבני השורה השנייה, ובהם ראשי סמינרים ומנהלי ישיבות קטנות וגדולות, מוצאים מקום עוד בחייהם על קירות הבית. תרבות חברת הלומדים החסידית מתאפיינת בהקפדה על המובחנות הקהילתית. הדבר ניכר לא רק בהקפדה על המנהיגים, על נוסח התפילה ועל צורת הדיבור, אלא גם בדיוקנאות הרבנים המוצאות מקום במרחב הביתי החסידי. בתים חסידיים מתהדרים בדיוקן האדמו"ר או האדמו"רים, כלומר ראשי החסידות שאליה הם שייכים או שבה הם לומדים ורושמים את ילדיהם. יכולה להימצא תמונה אחת של האדמו"ר הנוכחי או של הקודם ויכולה להיות סדרה של תמונות אדמו"רים. לרוב המדובר בתמונותיהם של האדמו"רים של החסידות שבה חבר תולה הדיוקן. היבט נוסף הוא שלעתים תמונת האדמו"ר יכולה להיות תמונה גדולה יחסית לדיוקן שתולה הליטאי, והמסגרת לא פעם מושקעת.

מול תרבות החברה הליטאית והחסידית, החרדיות האשכנזית, בולטת תרבות החברה החרדית מזרחית. זו מאופיינת בריבוי של דיוקנאות רבנים במרחב הביתי ובמה שנראה על פניו כאקלקטיות. בין הדיוקנאות נפוצות אילוסטרציות של דמויות קדמוניות הנוספות על דיוקנאות ריאליים. עם האילוסטרציות השכיחות אפשר למצוא דמויות מהמיתוס היהודי כרבי שמעון בר יוחאי, הרמב"ם, הבעל שם טוב ורבי יעקב אבוחצירא (1805–1880). עם התמונות הריאליות הנפוצות, כלומר כאלה המסתמכות על דיוקן מצולם ומתועד, אפשר למצוא את הרב יוסף חיים מבגדאד (1834–1909), מחבר ספר ההלכות הפופולרי **בן איש חי**, את דיוקן הרב ישראל אבוחצירא, המכונה 'בבא סאלי', את דיוקן הרב עובדיה יוסף, מנהיגה הרוחני של מפלגת ש"ס ומפוסקי ההלכה הבולטים ביהדות המזרחית בת־זמננו וכן את דיוקנו של הרב יצחק כדורי (1898–2006), שנחשב בחייו לזקן המקובלים. צילום נפוץ נוסף בחוגי החרדיות המזרחית הוא של האדמו"ר השביעי של חב"ד, הרבי מלובביץ'. דיוקנו נפוץ הן משום ערכו כדמות רבנית מוכרת בעולם היהודי הן משום התעמולה האקטיבית של אידאולוגיית השליחות שראתה בהפצת דיוקנו חלק בלתי נפרד מעשייתה הדתית והן

משום הערך המאגי שמייחסים להחזקתה בתחומי הבית.⁴⁷ לצד הדיוקנאות הללו יש להוסיף את דיוקנאותיהם של רבנים המוכרים פחות לציבור הישראלי. רובם מקובלים עממיים או דרשנים ידועי שם במקומם. בין אלה בולטים דיוקנותיהם של רבנים כחיים כהן, מקובל עממי המכונה 'החלבן' על שם מקום עבודתו, או דיוקנאותיהם של רבני הדור החדש של משפחת אבוהצירא: דוד, אלעזר (1948-2011) וברוך.

בבתייהם של חוזרים בתשובה חרדים ממוצא מזרחי בולט לא פעם דיוקנו של הדרשן שהשפיע על דרך החזרה בתשובה. כך, למשל, בשני העשורים האחרונים נמצא בצד תמונותיהם של אדמו"רים ופוסקי הלכה את דיוקנאותיהם של מחזירים בתשובה מפורסמים כרב אמנון יצחק או הרב דניאל זר, שאינם מפורסמים בשל פסיקתם בהלכה כי אם בזכות הדרכתם בבניית הזהות האישית. לכך יש להוסיף את גלריית הדמויות של מנהיגי הקהילות החסידיות החדשות של ברסלב בישראל ובהן הרבנים שלמה שיק, אליעזר ברלנד ושלום ארוש. לא מצאתי דיוקן אילוסטרציה של רבי נחמן מברסלב, המשמש דמות חשובה ובעלת נפח בתרבות החרדית מזרחית בת זמננו, בוודאי בקרב ציבור תנועת התשובה החרדית מזרחית.

מאפיין נוסף ובוולט מאוד בשימוש בדיוקנאות בחברה החרדית מזרחית היא האקלקטיות. דמויות שלא פעם מקורן בעולם הליטאי האשכנזי נתלות לצד דמויות שמקורן בחברה החסידית האשכנזית; דמויות שמקורן בעולם החרדי האשכנזי לצד דמויות שמקורן בעולם החרדי מזרחי. אך מה שמעניין לא פחות היא העובדה כי אין זה נדיר למצוא בכתים של חרדים ספרדים, כמו גם במוסדות הלימוד שלהם, תמונות של 'יריבים' אידאולוגיים התלויים זה לצד זה על קירות הבית. אחד הצירופים ההיכרידיים השכיחים הוא תמונת הרב שך ותמונת הרבי מלובביץ', מי שהיו בחייהם יריבים מרים. האקלקטיות באה לביטוי גם באילוסטרציות חוצות זמן ומרחב אשר כמו מתעדות מפגש בין דמויות רבניות מן המיתוס החרדי מזרחי. כך לדוגמה תמונה גדולה בבתייהם של חרדים מזרחים מציגה מפגש כזה בין הבן איש חי לרב יצחק כדורי, לרב עובדיה יוסף ולבאבא סאלי. כל אחת מהדמויות נראית מחזיקה בספרי תורה, מהם בצורתם האשכנזית ומהם בצורתם הספרדית.

ככלל, שני גבולות מרכזיים חוצים את החברה החרדית: הגבול האתני המבדיל בין חרדים אשכנזים למזרחים, והגבול בין החברה החרדית לחברה החילונית. בכל הנוגע לחרדיות האשכנזית קו הגבול החשוב הוא זה החוצה בינם לבין הספרדים החרדים. תליית הדיוקנאות או אי תלייתן היא חלק בלתי נפרד מהקריצה שבה משתמשת החברה החרדית האשכנזית לסמן את עצמה. מנגד, החברה החרדית המזרחית משתמשת בריבוי התמונות לסימון הגבול בינה לבין החברה החילונית. למעשה ככל שהחיוך עם החברה הכללית גדול יותר, כך נמצא יותר ויותר תמונות.

47 על אידאולוגיית השליחות ומקומה בתרבות חב"ד ראו, יצחק קראוס, השביעי: משיחות ברור השביעי של חב"ד, תל-אביב 2007, עמ' 92-131; מנחם פרידמן ושמואל היילמן, הרבי מלובביץ': בחייו ובחיים שלאחר חייו, ירושלים 2011 (להלן: פרידמן והיילמן, הרבי מלובביץ'), עמ' 181-213.

עם זאת, במקרה החרדי אשכנזי ככל שהחיכוך עם החברה החרדית הספרדית גדול יותר כך נמצא פחות ופחות דיוקנאות. הדיוקנאות משמשות חלק בלתי נפרד ממה שהחברה החרדית נוהגת לכנות 'מנטליות'. מינימליזם, התברר לי, אינו רק עניין הנובע מהיחס האמביוולנטי לתליית דיוקנאות רבנים; הוא נובע גם מהרצון לשרר מזג 'קר' השונה מזה ה'חם' המיוחס לספרדים. וכך ספרדים הנמנים עם עולם הישיבות הליטאיות מעתיקים גישה זו וביתם ניכר מינימליזם בשימוש בדיוקנאות.

האקלקטיות הופכת לעתים לעניין מודע שיכול ללמד משהו על המקום שמייחסים לעצמם החרדים המזרחים בחברת הלומדים החרדית. החרדים המזרחים מציגים עצמם כשונים מהחרדים האשכנזים לא רק במנהגיהם, אלא גם בכך שהם יודעים לחבר בין מה שנראה כניגודים: תכונה של פתיחות אצלם, הבולטת אל מול הסגירות שהם מזוהים בחרדים האשכנזים. הפרשנות הזאת חזרה בראיונות שונים עם בעלי ובעלות הבתים שבכתיבה אפשר היה לראות בכירור את האקלקטיות שבדיוקנאות. התברר לי כי אין מדובר בדבר מקרי. לא אחת מדובר בדבר מודע המעוגן בתאוריה חברתית. הם רואים עצמם כבעלי גישה חרדית המבקשת לגשר על הפערים המלאכותיים בעיניהם. כך, לדוגמה, אמרה לי חנה, אשתו של אברך ככולל ספרדי, כשלנגד עיני אוסף תמונות עשיר על אחד מקירות ביתה הכולל מקובלים ופוסקי הלכה, ליטאים וחב"ד, ספרדים ואשכנזים: 'בסופו של דבר כולם צדיקים. כולם היו חרדים. כולם למדו תורה. כולם כיבדו ורצו את התורה. אצלנו זה יותר עגול, אצלם [האשכנזים] זה יותר מרובע. זה מנטליות אחרת'.

לפרשנות האינקלוסיבית הזו יש משמעות גם ביחס לגבול הדמיוני החוצץ בין החברה החרדית לחברה החילונית. לא נוכל להתעלם מהסיטואציה החברתית שבה מצויים גם החרדים המזרחים והמבדילה רבים מהם מהחרדים האשכנזים. בעוד החרדים האשכנזים פועלים לרוב בסביבה קהילתית הומוגנית, הרי החרדים המזרחים, הן בני התורה הוותיקים שבהם וכוודאי החוזרים בתשובה, פועלים בסביבה דתית וחברתית הטרוגנית.⁴⁸ זו באה לכיטוי בקשר הנמשך שבין החרדים המזרחים לבין משפחותיהם המורחבות, הקהילה העדתית, הסביבה המקומית, שבה אפשר לראות לא מעט לא־חרדים. ההטרוגניות הזאת היא אחד מיתרונותיה המובהקים של החרדיות המזרחית על פני האשכנזית. במישור הפוליטי הדבר בא לכיטוי ביכולתה של המפלגה החרדית מזרחית, ש"ס, לגייס תמיכה בה גם מקרב ציבור מזרחי שאינו חרדי. ברם, ביתרון הזה טמונים גם לא מעט חסרונות מנקודת המבט של האידיאולוגיה החרדית הנוטה להיבדלות.

דומה שהשימוש המינימליסטי מול השימוש המרובה מלמד על עוד ממד המבדיל בין שני המגזרים האתניים הללו. החרדיות האשכנזית צומחת מתוך חוויה ריאקציונית למשבר הדתי בעולם היהודי המסורתי,⁴⁹ ומשום כך עושה ככל האפשר לחדר את זהותה ולהעמיד

48 ליאון, חרדיות רכה, עמ' 80-82.

49 ראו בהקשר זה את פרשנותו של מנחם פרידמן, 'חרדים ויחסים בין־דוריים בתוכם', בתוך: יוסי מאלבי (עורך), מלחמות, מהפכות וזהות דורית, תל־אביב תשס"א, עמ' 166-181.

צורות ברורות של זהות ושייכות. מנגד דומה שהחוויה המכוננת את עולמה של החרדיות המזרחית אינו המשבר הדתי בקהילה שומרת המצוות,⁵⁰ כי אם המשבר החברתי שהתפתח בעטייה של העלייה הגדולה לישראל מצפון אפריקה וארצות ערב.⁵¹ לכן, בצד תגובה מסתגרת אפשר למצוא גם גישות אידאולוגיות הנוטות לשותפות מכילה עם הקולקטיב הישראלי, ובתוכו הציבור האשכנזי.⁵² ביטוי חומרי-חזותי לכך נוכל לראות באקלקטיות של הדיוקנאות בבתים של חרדים מזרחים וברצון להכיל את כל צדדיה של המציאות הדתית. דומה, אם כן, כי השימוש המוגבר בתמונות רבנים כמו מסייע לתקף שוב ושוב את הזהות הדתית האדוקה של החרדים המזרחים בסביבה ההטרוגנית שבה הם פועלים. נוף התמונות הביתי הוא חלק ממה שארווינג גופמן ראה כהצגת העצמי של האדם בחיי היומ-יום שלו. במקרה החרדי-מזרחי מדובר בהצגת העצמי החרדית בסביבה הטרוגנית שאולי יותר מתרשמת מהוויזואליה מאשר מגודש הטקסטים בספרייה הביתית.

ה. איקונה של זהות: הרב עובדיה יוסף

בחרדיות המזרחית אחד הדיוקנאות הנפוצים ביותר הוא זה של הרב עובדיה יוסף. אפשר למצוא אותו בבתים רבים של בני תורה חרדים מזרחים. לרוב מדובר במי שמגדירים עצמם 'ספרדים' ומבקשים להבחין עצמם מהחרדים האשכנזים. דומה כי דיוקן הרב עובדיה יוסף מסייע בהכרעת זהותם הן בסימונם כבני תורה, הן בסימונם כספרדים.

הדיוקן הנפוץ של הרב עובדיה יוסף הוא תמונתו במדי הראשון לציון, הרב הראשי הספרדי במדינת ישראל. הרב עובדיה יוסף ממשיך ללבוש בהופעותיו הפומביות את מערכת הבגדים המיוחדת של הראשון לציון, הרב הראשי הספרדי – הגלימה המעוטרת וכובע הטורבאן. מחקרם של שמואל היילמן ומנחם פרידמן על תולדות חייו של האדמו"ר השביעי של חב"ד, מנחם מנדל שניאורסון, מלמד כי הבחירה בדרך הלבוש, חבישת כובע, אינה עניין של מה בכך.⁵³ אין היא מלמדת בהכרח על חיבור אל המסורת, אלא לעתים גם על רצון לחדש מסורת לנוכח אתגר אישי או פוליטי שנוצר במציאות. בחירתו של הרב עובדיה יוסף להמשיך ללבוש את בגדי הרב הראשי בוודאי מעידה על הכרתו את עצמו כמי שממשיך בפועל להיות רב ראשי, אך גם על המשמעות שהוא מייחס לממד האתני הכרוך בהם. בגדי הרב הראשי ומשקפיו הכהים היו לחלק בלתי נפרד מדיוקנו הפופולרי של הרב עובדיה יוסף. הוא חובש את משקפיו הכהים המסייעים לעיניו הרגישות שלקו בשהותו במצרים בסוף שנות הארבעים בהיותו סגן הרב הראשי לקהיר.⁵⁴ הבחירה בגלימת הרב הראשי ובכובע הרבנים המסורתי של הספרדים מעידה על היותו בעל חזות אתנית מובחנת.

50 נרי הורוביץ, 'ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי', כיוונים חדשים, חוב' 2 (2000), עמ' 30-60.

51 סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל, תל-אביב 2004, עמ' 232-243.

52 נסים ליאון, 'ש"ס והציונות: ניתוח פוליטי-סמלי', המרחב הציבורי, גיליון 3 (2010), עמ' 35-74.

53 פרידמן והיילמן, הרבי מלובקין, עמ' 71.

54 קימי קפלן, 'החרדיות המזרחית והדת העממית: שני מקרי מבחן', בתוך: אביעזר רביצקי, ש"ס: היבטים

הדבר לא נעלם מתומכי הרב עובדיה יוסף, ובעיקר ממשפחות בני תורה בחברת הלומדים החרדית, המבקשות לסמן את זהותן האתנית. בשוק הדיוקנאות אפשר למצוא כמה דיוקנאות של הרב עובדיה יוסף. רובן הן של הרב עובדיה בבגדי הראשון לציון. במספר מצומצם של דיוקנאות הוא לובש לבוש רבני רגיל, כלומר אשכנזי. ככל הבתים החרדיים מזרחיים שבהם ביקרתי ואשר בהם מוצב דיוקנו של הרב עובדיה יוסף, המדובר הוא בדיוקנו בבגדי הראשון לציון. הדיוקנאות הללו כמו משדרות אותנטיות אתנית המשולבת בסמכות רבנית. הבחירה בדיוקן הראשון לציון הכליטה את העובדה כי לא מעט מדיוקנאות הרבנים המזרחיים המעטרות את בתיהם של בני תורה ממוצא מזרחי מבליטים את לבושם המסורתי של הרבנים. כזה הוא המקרה של רבני משפחת אבוחצירא בלבוש הרבנים המסורתי של יהודי מרוקו. כזה הוא דיוקן הרב יוסף חיים מבגדאד; רבנים שלבושם בחיי היום-יום דומה לזה של רבני האשכנזים והם מצולמים עטופים בטלית שפסיה לבנים והיא לרוב מונחת על ראשם, מה שמצייר אותם כעטויים במעין גלימה. לדעתי הדבר אינו מקרי. הלבוש המסורתי מסמן בבירור מודעות אתנית או לפחות רצון לראות בדיוקן המוצב בבית נושא משמעות אתנית סמלית מובהקת.

במקרה של הרב עובדיה יוסף העיצוב המיוחד של הלבוש הוסיף לו סמכות – סמכותו הוותיקה של הרב הראשי הספרדי, ממוסדות הרבנות הוותיקים בארץ ישראל, עוד מימי השלטון העות'מאני.⁵⁵ דומה שהדבר הדגיש גם את הוותק הרב יותר של הרבנות הספרדית מזה של הרבנות האשכנזית, החדשה. העובדה כי היו אלה מדים שסימנו את הרב עובדיה יוסף, החרדי, כאיש הממלכה, לא הרתיעה לא את הרב עובדיה ולא את קהילתו. להפך, מדי הרב הראשי כמו סימנו את המחויבות הכללית של הרב עובדיה יוסף הן לקהילת בני התורה החרדים המזרחיים והן לציבור גדול ורחב של מזרחים שאינם חרדים אך הם שומרי מצוות או מסורת. אלה המשיכו לראות ברב עובדיה יוסף את הרב הראשי.

דיוקנו של הרב עובדיה יוסף מצטרף בשלושת העשורים האחרונים לעוד שני דיוקנאות נפוצים בבתי יהודיים אורתודוקסיים: של האדמו"ר השביעי של חב"ד ושל הרב הראשי האשכנזי הראשון לארץ ישראל, הרב אברהם יצחק הכהן קוק. אולם בעוד דיוקנו של הרב קוק שימש בעיקר לחינוך ולסימון זהות בקרב הציבור החרדי-לאומי, הרי בדומה לדיוקן האדמו"ר השביעי של חב"ד, גם דיוקנו של הרב עובדיה יוסף משמש לא אחת בתפקיד מאגי. יתרה מזאת, פעמים רבות אפשר לראות דיוקן זה בבחינת פולחן הצדיק החי. הדיוקן מצטרף אל מערכת שלמה של טקסטים, של שירים, של סיפורי שבת, של מערכות לימודים ואף של אבזורים פופולריים (לדוגמה מחזיקי מפתחות) המנכיחים את דמותו של הרב עובדיה

תרבותיים ורעיוניים, תל-אביב 2006, עמ' 449.

55 על מוסד הראשון לציון ראו למשל, רחל שרעבי, היישוב הספרדי בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית, 1893–1914, תל-אביב 1989, עמ' 6–10. על המטען הפוליטית של התפקיד ראו בפרק המבוא לספרו של ירון הראל, בין תככים למהפכה: מינוי רבנים ראשיים והדחתם בבגדאד, דמשק וחלב, 1744–1914, ירושלים תשס"ז, עמ' 13–27.

יוסף במרחב החרדי מזרחי – בבתי ספר, במקומות עבודה, בשווקים, במערכות פרסום של מפלגת ש"ס, וכמובן במרחב הביתי הן כאיקונה של חינוך והן כאיקונה של זהות. אם מנחם מנדל שניאורסון היה לאיקונה של חב"ד,⁵⁶ הרב עובדיה יוסף היה לאיקונה של החרדיות המזרחית ושל מפלגת ש"ס.

בכל הנוגע למרחב הביתי של בני תורה חרדים מזרחים דומה כי משהו מהפופולריזציה של דיוקן הרב עובדיה יוסף משמש גם לסימון ערכיה של החברה החרדית. ראשית, כפי שציינתי הוא נחשב בעיני אוהדיו לאחד מהדמויות החשובות בעולם היהודי בן זמננו; דמות שמנקודת מבטם היא מיתולוגית עוד בחייה. אולם דיוקנו מזוהה גם עם ערך חרדי משמעותי מאוד: לימוד תורה.⁵⁷ בלא מעט בתים חרדיים אפשר למצוא מרחב המוקדש ללימוד תורה.⁵⁸ זהו המקום שבו יושב בעל הבית, האברך או גם העובד, ולומד תורה. יש מקומות שבהם המרחב הזה הוא בחדר הספרייה; יש מקומות שבהם המדובר במרחב מצומצם יותר בשל האילוצים הפונקציונליים הנוגעים לגודל המשפחה ולצורך במקום. בכל מקרה, במרחב החרדי מזרחי נמצא לרוב דיוקנו של הרב עובדיה יוסף. הוא מופיע לא כדמות של איש מופת או של מנהיג רוחני ופוליטי, אלא של איש המזוהה מנקודת המבט של עולם הישיבות החרדי מזרחי (הלא-ליטאי) עם מה שציבור בני התורה שם כה מעריך ברב עובדיה יוסף – ההתמדה בלימוד התורה. עולם הסיפורים העממי המלווה את דיוקנו של הרב עובדיה יוסף אינו מתמקד בסיפורי מופת, אלא בעיקר בכושר הלימוד שלו, של מי שאינו מרים ראשו מספר הלימוד, למעט לענייני הנהגה ושיעורי תורה שאותם הוא מקפיד להעביר לציבור.⁵⁹ החיבור הזה בין מנהיג אתני לרבנות קהילתית לתלמיד חכם ופוסק הלכה הוא שהופך את הרב עובדיה יוסף לאיקונה של זהות המחוברת למעין חזון חברתי שאינו מנוסח במילים כי אם ניבט בדיוקנו הנפוץ בבתי החרדים המזרחים.⁶⁰

- 56 יורם בילו, 'היכן שוכן הזיכרון?', בתוך: עזרי טרזי ויערה בר-און (עורכים), *חצרות אחוריות*, ירושלים 2009, עמ' 205-224.
- 57 אידאולוגיית לימוד התורה בחברה החרדית ומימושה ההיסטורי בישראל הייתה לאחת התזות המובילות במחקר החברה החרדית. ראו, פרידמן, *החברה החרדית*, עמ' 80-87. על התמורות ראו למשל, נורית שטרלר, 'עולם הישיבות הפוסט-פונדמנטליסטי: מיסוד, חופש ויצירת אדיקות חרדית חדשה', בתוך: תמר רפפורט ואהוביה כנא (עורכים), *הסדר החברתי והקודר הבלתי פורמלי*, תל-אביב 2012, עמ' 395-416.
- 58 ראו, חנני, *הבית החרדי*, עמ' 198-200.
- 59 ראו למשל בביוגרפיה של הרבנית מרגלית יוסף, שלמעשה היא ביוגרפיה של הרב עובדיה יוסף. מ' קציר, *באשר תלך: קורות חייה של הרבנית מרגלית יוסף ע"ה*, ירושלים תשנ"ז. הנרטיב הזה גם חלחל אל תיאורים מרוחקים של הרב עובדיה. ראו למשל, אריה דיין, *המעין המתגבר: סיפורה של תנועת ש"ס*, ירושלים 1999, עמ' 16-17.
- 60 ראו גם Nissim Leon, 'Zikui Harabim: Ovadia Yosef's Approach toward Religious Activism and His Place in the Haredi Movement within Mizrahi Jewry', *Studies in Contemporary Jewry*, Vol. 22 (2008), pp. 150-168

1. סיכום

נקודת המוצא שלי במאמר זה הייתה הפרובלמטיקה של תליית תמונות רבנים: מצד אחד ההסתייגות ההלכתית משימוש בדיוקנאות רבנים, מצד שני המשמעות התרבותית של שימוש בדיוקנאות של מנהיגי החברה החרדית בת זמננו. מצאתי כי השימוש בדיוקנאות הרבנים בולט במרחב העממי והיומיומי החוצה את גבולותיה הפנימיים של חברת הלומדים החרדית. מקובל לראות בתליית דיוקנאות רבנים פרקטיקה עממית מאגית וחינוכית. מבחינה מאגית היא נתפסת כמסייעת בשמירת הבית. מבחינה חינוכית היא אמורה להזכיר לבאי הבית החרדי מי הם מורי ההוראה בחברתם. ממצאיה של עבודת השרה לימדו כי תליית דיוקנאות הרבנים היא גם חלק מהמאמץ האישי לסימון הזהות הפרטיקולרית בחברה חרדית ההולכת ומתגוונת מבחינה חברתית ודתית. נוסף על כך לדיוקנאות הרבנים יש מקום גם בפיתוחה של אמירה דתית אישית בחברה שבה לקולקטיבות יש ערך מכונן. במילים אחרות הדיוקנאות הם איקונות, אך לא רק איקונות מאגיות או חינוכיות אלא גם 'איקונות של זהות', חלק מעבודת הגבול של הקבוצות המרכיבות את החברה החרדית.

המושג 'עבודת גבול' נדון לרוב בקשר למציאות של מוביליות מעמדית ואתנית שמה שמאפיין אותה הוא הרצון בסימון הגבולות החברתיים אם מצד המוביליים אם מצד מי שמנסה להצר את צעדיהם.⁶¹ הסיבה לכך היא הרצון או החשש לפרימה של צורות השייכות המסורתיות והקבועות. עבודת הגבול נעשית באמצעות סמלים, מרחקים פיזיים, מחוות וצורות שונות של סימון עצמי וקולקטיבי של זהות. לדוגמה, מחקרים העוסקים במהגרים מלמדים כי השימוש הגובר בקרבם באיקונות דתיות או אתניות מלמד על המקום שתופסת האיקונה כאסטרטגיה של זהות במציאות שבה הזהות נתונה באי־ודאות ובמצב של מעבר.⁶² ייתכן שזהו גם המקרה של החרדים בישראל ותמונות הרבנים בבתיהם. ראשית, באופן מובנה החברה החרדית רואה עצמה כאי של יציבות במציאות שכל כולה 'מעבר'. קשה להתעלם מהתמורות בזהותה של החברה החרדית במאה העשרים ובעיקר בשליש האחרון שלה: שיקום הקהילות לאחר השואה, ההתמודדות עם מדינת הלאום, מגמות ההצטרפות של חוזרים בתשובה לשורתיה. דומה כי השימוש בדיוקן הרב תופס מקום בהתמודדות האישית והקהילתית עם שאלות של זהות המלוות את המציאות החרדית באשר היא. יתרה מזאת, אולי בכתיים חרדיים שבהם נמצא שימוש רב בדיוקנאות של רבנים סימן שמרחפת שאלת הזהות באוויר; ובכתיים שבהם השימוש הוא מועט יחסית, סימן כי סוגיית הזהות מיושבת יחסית, או לכל הפחות מוצגת ככזו.

61 Michele Lamont, *The Dignity of Working Men: Mobility and the Boundaries of Race, Class and Immigration*, New York 2000. על עבודת הגבול בהקשר החרדי בישראל ראו, אסף שרעבי, *עבודת הגבול בתנועת התשובה בישראל*, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן 2009.

62 Ty Owusu, 'Residential Patterns and Housing Choices of Ghanaian Immigrants in Toronto', *Housing Studies*, Vol. 14 (1999), pp. 77-97; Patricia Ehrkamp, 'Placing Identities: Transnational Practices and Local Attachments of Turkish Immigrants in Germany', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 31 (2005), pp. 345-364

